

A sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából

Szerk.: Sebők Marcell. KFKI Csoport – HVG Kiadói Rt., Budapest, 2004. 256 oldal

Magyarországon az 1980-as évek óta érdemben szaporodnak azok a gazdaság- és társadalomtörténeti munkák, amelyek a reformkortól meginduló kereskedelmi és ipari fejlődés vállalkozói területét vizsgálják. A vállalkozások kérdése persze nem csak a történettudományt izgatja, nemzetközi szinten a szociológia, a közgazdaságtudomány, a pszichológia és az antropológia is sokat foglalkozik a kérdéssel. Nálunk főleg az üzemtörténetírás, a zsidóság társadalmi beilleszkedésének és elkülönültségének kutatása, valamint a társadalmi működés vizsgálatának szélesedése és nagy forráscsoportjai hozták elő a kérdést. Persze voltak a mai tudományos gondolkodásnak érdemi előzményei is. Gelléri Mór már a dualista korszak közepén megjelentette azt a könyvet,¹ amelyben kora legnagyobbak ítélt vállalkozóit mutatta be, de említhetnénk a nagy lendületet vett genealógiai irodalmat is, aminek pozitívista módszerrel történő adatgyűjtése és publikálása óriási segítség a mai kor tudományos igényű kutatói tevékenységéhez is. Az 1970-es évektől a várostörténet kerekein belüli kutatási lehetőségek, nem utolsósorban a szaporodó városmonográfiai alap kutatásai is segítették a vállalkozók körüli kérdések értelmezését. Az 1980-as évek második felében aztán már egyre több tanulmány jelent meg a hazai vállalkozókról. Említsük itt meg Lengyel György igen sikeres és azóta is szelvében-hosszában használt és idézett tipológiai kísérletét,² de utalhatunk Bácskai Vera könyvére,³ avagy Varga László tanulmányára.⁴ A Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesület éves konferenciái kiváló lehetőséget biztosítottak a modern társadalom- és gazdaságtörténeti eredmények bemutatására és publikálására. S különösen fontos a vállalkozók és vállalkozások kérdésköre a mai korszakunkban, amikor is a tervgazdasági rendszertől megszabadult magyar gazdaságon belül a szabad vállalkozások létrejöhetnek és fejlődhetnek.

A növekvő nagyságrendű (mára már valószínűleg több száz – de ennek pontos megszámlálására a recenzor nem hajlandó) vállalkozásokról és vállalkozókról szóló irodalom adta a lehetőséget annak, hogy egy tanulmánygyűjteménybe össze lehessen foglalni néhány jelentősebb vállalkozó tevékenységét. Jelen kötet erre tesz kísérletet. Hogy mennyire lassan mennek át a szaktudományos eredmények az oktatási gyakorlatba, arra jó példa Szlankó János, a KFKI Csoport elnökének az ajánlásban tett megjegyzése, amelyben arra hívja fel a figyelmet, hogy amíg nagy költőink múzsáinak nevét fújni kellett az iskolában, addig a magyarországi gyáralapítókról

1 Gelléri Mór: *A magyar ipar úttörői*. Budapest, 1887.

2 Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest, 1989.

3 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*. Budapest, 1989.

4 Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. *Valóság* 1987/3., 75–89.

szinte semmit nem tanultak. Úgy gondoljuk, hogy mindenképpen a modern idők szellemiségét közvetíti az a tény, hogy a HVG Kiadói Rt. és a KFKI Csoport jelentette meg ezt a tanulmánykötetet. A kötet kicsit halmozott formában külön ajánlással, köszönetnyilvánítással, illetve a szerkesztő előszavával kezdődik, amit aztán Gyáni Gábor szakmai előszava követ, majd 14 kisebb-nagyobb szaktanulmány adja az érdemi mondandót. A kötetet általános bibliográfia (lehetett volna nagyobb is és szakmailag gazdagabb), a kötet szerzőinek felsorolása a munkahely megnevezésével (oda lehetett volna írni a titulusokat, az elérhetőséget adó e-mail-címeket stb.), a képek lelőhelyei intézményszerűen (ebben a formában semmit sem ér), majd pedig egy névmutató zárja.

A tanulmánykötetbe került munkák általában nem vadonatúj tanulmányok, hanem a vállalkozásokkal foglalkozó kutatók és szakemberek már megjelent írásainak, könyveinek summázata: a legtöbb tanulmányt már megelőzte pár évvel korábban egy szakmailag definitívebb munka. Itt most arra volt lehetősége a szerzőknek, hogy röviden – nyilván előre behatárolt keretek között – elkészítsék témájuk összefoglalását. Ebből persze az is következik, hogy a kötet elsődlegesen nem a szűkebb értelemben vett társadalomtörténeti-gazdaságtörténeti kérdésekkel foglalkozó szakembereknek – azok úgyis figyelik és olvassák kollégáik munkáit –, hanem ennél tágabb körnek (értelmiségnek, vállalkozóknak, gazdasági szakembereknek stb.) szólhat. Ez persze nem baj, szükség van ilyen könyvekre, különben a tudományos munkák eredményei az elefántcsonttoronyban rekednek.

Nézzük, miről is szól a kötet! A tanulmányok témáikat tekintve valóban sokféle vállalkozót, illetve a vállalkozásokhoz kapcsolódó polgárt mutatnak be. Bár a tárgyalt vállalkozók esetében igen sok foglalkozás fordul elő, mégis „fő tevékenységüket” illetően azt mondhatjuk, hogy a kötetben három bankár, három építési vállalkozó, kettő malomiparos, egy nyomdász, egy kerámiagyáros, egy vasiparos található, akik kiegészülnek gróf Károlyi Sándorral, aki főleg hitelszövetkezeti szervezése révén vált híressé; valamint Darányi Ignáccal, aki pedig miniszterként próbálta meg a közgazdasági közeget formálni. Mindazonáltal Darányi szerepeltetését nem érezzük szerencsésnek, ő nem volt vállalkozó, típusa alapvetően elüt a kötetben szereplő nagyvállalkozóktól, ám kétségkívül színesíti a bemutatottak listáját (helyét semmiképpen a kötet elején, inkább a végén képzelnénk el). A tárgyalt vállalkozók esetében több esetben nemcsak „egy” polgárról van szó, hiszen a családok bemutatásánál hamar kiderül, hogy vagy a testvérek, vagy a felnőtté vált gyermekek is sokat tettek az üzleti sikerért. Így például a Halmos Károly által bemutatott Haggemacher-esetben is szétvált két testvér között a tevékenység: az egyik ág híres műszaki fejlesztő szakemberré vált, míg testvére a malomipar és a serfőzés területén érvényesült. A kötet szerkesztője láthatóan törekedett a címből is következő „sokszínűségre”, ám igazából csak az ismert anyagra támaszkodhatott. A bemutatott vállalkozók nyilvánvalóan csak a jéghegy csúcsát jelentik, a magyar kapitalizmusnak – többek között – ők voltak az irigylet vagy lenézett gazdagjai, akik akaratukkal, beruházásaikkal, tevékenységükkel sok mindent meghatározhattak. Ám tudnunk kell, hogy a háttérben, mind a fővárosban, mind vidéken soktízezer egyéb (általában

kisebb tőkeerővel bíró) vállalkozó állt még. Kicsit hiányoljuk a „sokszínűségből” a mezőgazdasági nagyvállalkozókat és a bányászattal foglalkozókat, de egy kötet kapcsán azért telhetetlenek nem lehetünk. Nyilvánvaló, hogy a tizenkét nagyvállalkozó (most egy kicsit a dzsentri miniszter Darányi Ignácot és az arisztokrata Károlyi Sándor grófot felejtjük el) nem reprezentálja a magyar vállalkozó réteget, így tipológiára sem ad alkalmat, ám a kötet lényege azért valahol mégis abban ragadható meg, hogy milyen életutak is rajzolódnak ki a közölt tanulmányokból. Már Gyáni is utalt az előszavában néhány – egymással szorosan összefüggő – tételre, így az eredetre, a zsidóságnak a vállalkozókon belüli nem kizárólagos voltára, a több fajta csoportból való származásra valamint az asszimiláció kérdésére.

A tárgyalt esetekben az egyik tipikus vonás a vállalkozói tevékenységnek a kereskedelmi indíttatása. Sok esetben előfordult, hogy fővárosi vagy vidéki kis- vagy nagykereskedőként indult a pályafutás, amiből különböző életpálya-elágazások alakultak ki. Krausz Mayer bonyhádi kereskedőként költözött a fővárosba, ahol aztán néhány évtized alatt sikeres malomipari vállalkozóvá vált. Az 1870-es évek elején már három cég tulajdonosa illetve társtulajdonosa volt, olyan óriás malomipari beruházásokat hozott létre – többek között –, mint a ma is álló Gizella gőzmalom. Egy másik példa: Zsolnay Vilmos vállalkozói tevékenysége Pécs szabad királyi városban: húsz éven keresztül egyszerű, mindent árusító kereskedelem volt, s csak jóval később fordult a porcelángyártás irányába. Lánczy Leó, a későbbi bankár apja is bőrkereskedő volt, de nem feledkezhetünk meg a Neuschloss-família nagy indulóiról sem, akik sokáig fakereskedelemről éltek, s ez az újpesti fakereskedés alapozta meg a későbbi építőipari sikert. A terménykereskedelemmel foglalkozó Deutsch-família Aradról költözött Pestre, s csak később fordult figyelme a cukoripar és bankügyletek irányába. Nagyon lényeges az is, hogy a kereskedelem nem halt el a vállalkozók körében, sokan még akkor is fenntartották az üzletet, amikor már befutott, mással foglalkozó üzletemberek lettek. Általában rokonok kapták meg az üzlet folytatásának lehetőségét, felszámolásra rendszerint akkor került sor, amikor a tulajdonosnak már nem volt ideje a régi kereskedelem folytatására, s megfelelő rokonság sem akadt.

Természetesen nem valami eredeti tőkefelhalmozási modellre gondolunk, ahol a kereskedelmi tőke mechanikusan megjelenik az iparban, hanem a két ágazat strukturális kapcsolódására. Mindjárt hozzá kell persze tennünk, hogy a gyakorlatban nincsen ipar kereskedelem nélkül, s nem véletlen, hogy a két ágazat a vállalkozások esetében szorosan összefonódott. Az ipari vállalkozók esetében termékeik eladása már egész embert kívánt, az értékesítés – s főleg a külföldi értékesítés – komoly, időigényes feladattá vált. A Klement Judit által bemutatott Ganz Ábrahám-féle pályából világosan látszik, hogy az 1850/60-as években Ganznak a hazai termelésirányítás és fejlesztés mellett nagyon sokat kellett foglalkoznia a külföldi értékesítéssel, így életének jelentős része külföldi utazással telt el. Zsolnay Vilmosnak viszonylag szerencséje volt abban, hogy porcelántermékei értékesítése családon belül megoldódott, hiszen fia, Miklós kezdettől fogva a marketing felé fordult, így ő lett az üzleti és kereskedelmi érdekek egyre professzionálisabb képviselője. De világos az is, hogy az élelmiszerfeldolgozás kapcsán a Krauszok óriásmalma is állandó kereske-

delmet feltételezett, hiszen a gabonabeszerzés és a lisztértékesítés (belföldön és külföldön egyaránt) komoly feladat volt az egyre telítettebb piacon.

A tanulmányok egy másik lényeges vonása a vállalkozói indulás és az érvényesülés szocioökonómiai íve. A nemzetközi gazdaság- és társadalomtörténeti irodalomnak is egyik kedvenc témája – szinte vadásszák a kutatók az ilyen eseteket – a *self-made man* kérdés. Az ilyen esetek kérdése az, hogy mennyiben lehetséges a semmiből felemelkedni, vagyis milyen társadalmi, kulturális és gazdasági közeg kell ahhoz, hogy valaki tőkeerős és jelentősebb családi – anyagi és informális háttér nélkül érvényesüljön és nagyvállalkozóvá válhasson. A kötetben szereplő tanulmányok között erre is találunk példát, mégpedig a Bácskai Vera által bemutatott Havel Lipót esetében. A csehországi gyökerekkel rendelkező Havel Lipót tizennégy évesen kőművessegédnek állt egy építőipari vállalkozásnál, majd pedig némi ügyességgel, szorgalommal, kitartással és önképzéssel rajzolóvá és segédpallerrá, később pedig – 22 évesen – a vállalkozás egyik cégénél már vezetővé vált. A továbblépés a 19. század vállalkozói magatartását erőteljesen motiváló gondolatból következett: az önálló vállalkozás kialakítása. A siker eredménye ma is látható, így például a Kúria és a Műegyetem épületében.

Vizonylag sok olyan vállalkozói esettanulmány van a kötetben, ahol a szakmai ismeretek jelenthették az alapját a sikernek. Az Erdész Ádám által közölt tanulmányból a gyomai Kner Izidor vállalkozóvá válását követhetjük nyomon. Ebben az esetben a családon belül öröklődő könyvkötői mesterségtől vezetett az út a középüzemet jelentő nyomdaipari vállalkozás kiépítéséhez. A szerző is kiemeli Kner szorgalmát, iparkodását, önképzését, a piaci folyamatok megismerését. Különösen érdekes, hogy Kner személyiségében egy kockázató, szinte mindenét kockára tevő vállalkozó alakját ismerhetjük meg. Érdekes vonása volt ez a korai magyar kapitalizmusnak, elég ha csak az 1840-es évek „csődületeire” (csődperanyagára) gondolunk, ahol szinte minden városban igen sok kereskedőt és iparost ért elég gyakran szinte teljes vagyonszerzés. Magyarország egyik legnagyobb vállalkozójának, Ganz Ábrahámnak is hasonló indulása volt a forradalom előtti években, ráadásul nála az önállósodáshoz még alig voltak piaci rések, s személyesen kellett megküzdenie a piaci konkurenciával és az azt befolyásoló gazdasági szereplőkkel, többek között gróf Széchenyi Istvánnal is. Úgy gondoljuk, hogy Ganz egy kicsit alulreprezentált a kötetben (mert ha Darányi kapott 20 oldalt, akkor Ganzot vagy 50 illette volna). Ráadásul keveset is tudunk meg Ganz Ábrahámról, mint személyiségről, Klement Judit tanulmánya elsősorban inkább a vállalkozást mutatja be.

ebbe a szakmából induló vonalba tartozik a Halmos Károly által írt Gregersen-tanulmány is. Gregersen a mai norvég területek déli részéről indult vándorútra, ácsinasként kezdte, később vasúti vállalkozásoknál dolgozott ácsként. A 19. században a vasútépítés igen sok szakma szempontjából a kiemelkedés lehetőségét teremtette meg (vasművek, szénbányászat, gépipar, építkezések stb.). Gregersen Gudbrand is alkalmazottként kezdte, de az 1850-es években már a vasútépítkezések egyik specialistájaként dolgozhatott. Mint gyáros és ácsiparos, csak 1865-ben jegyeztette be első cégét, de társként ott volt más vállalkozásokban is, s kihasználva a hatalmas építkezési

boom lehetőségeit, bekapcsolódott a nagyvárosi (Budapest) építkezésekbe. A szintén Halmos Károly által írt Haggemmacher-tanulmány esetében Haggemmacher Károly pályáivében is hasonló vonásokat fedezhetünk fel. Ő a malomipari konjunktúra lehetőségeit használta ki. Közismert, hogy a dualizmus korában Budapest a világ egyik meghatározó malomipari központjának számított, így ebben az ágazatban a termelékenység növelése alapvető kérdés volt. Nem véletlen, hogy a fejlesztés kívánalma egyre több műszaki szakembert vonzott erre a pályára. Haggemmacher Károly finommechanikusnak tanult, majd eleinte a testvére által bérelt malomban dolgozott, ahol jelentős gőzgéptechnikai fejlesztéseket hajtott végre. Pályája a termelésirányítás felé mozdult el, egy óriásmalom műszaki igazgatója lett. Legjelentősebb találmánya az 1887-ben szabadalmaztatott síkszita volt, amivel az őrölt gabonát (lisztet) különböző finomságú részekre lehetett szétválasztani.

Viszonylag szép számmal szerepelnek bankárok, pénzügyi szakemberek, tőzsdei vezetők a kötet tanulmányai között. Örök témája ez a magyar gazdaságtörténeti irodalomnak, hiszen közismert, hogy egyrészt ez volt az egyik leggyorsabban fejlődő ágazat Magyarországon a 19. század második felében, másrészt pedig a bankszférában óriási koncentrációs folyamatok zajlottak le. A kötet szerkesztője jó érzékkel válogatott, hiszen tényleg a legnagyobbak szerepelnek a munkában. A Halmos Károly által megírt Kornfeld Zsigmond és Lánčzy Leó, valamint Vörös Károly írása nyomán a kötetbe bekerült Wahrmann Mór esete elég világosan reprezentálja a magyar pénzügyi világ felső szegmensét. A róluk szóló eddig megjelent szakmai írások már elég részletesen dokumentálták pályafutásukat, esetükben talán egy valamire érdemes még felhívni a figyelmet, amelyen még a gazdaság- és társadalomtörténeteseknek is dolgozniuk kell: nevezetesen a pénzügyi rendszer és az állam kapcsolatán. Talán Lánčzy Leó esetében a legnyilvánvalóbb a szituáció: a Monarchia iránt érzett feltétlen elkötelezettsége, royalizmusa, a szabadelvű párttal való összefonódottsága óriási informális háttérrel biztosított személye és bankja számára is. A Wahrmann-tanulmány esetében is hasonlót láthatunk, amikor a képviselői székhez jutó gazdaságpolitikusról és pénzügyi szakemberről kapunk átfogó ismertetést.

A kötet tanulmányai érdekes képet festenek a vállalkozói örökségekről is. A magyar kapitalizmus alig néhány generációt ért meg, s ráadásul az sem volt problémamentes időszak. A régi iparosi és kereskedői szokás, miszerint az apától a fiú(k) öröklik a vagyont és a mesterséget, a tanulmányok adatainak fényében – az elit szintjén – nem mindig valósult meg. A tradicionális szokások természetesen motiválták a vállalkozókat arra, hogy a vagyont a leszármazottak számára hosszú távon is biztosítsák, ám ez csak korlátozottan érvényesülhetett. Némi problémát jelentett például, ha egyáltalán nem születtek fiúörökösök, s a lányok révén új családfelek jelentek meg a famíliában. A pécsi Zsolnay Vilmos esetében Miklós nevű fia révén még időlegesen egyben lehetett tartani a céget, hiszen két nővére kapcsán beházasodott család férfitagjai vezetői feladatokat kaptak a gyárban (a Sikorski és a Mattyasovszky-családról van szó), ám Miklósnak már egyáltalán nem voltak utódai, így Zsolnay Vilmos porcelángyára tulajdonlásában 1922 után (Miklós halála) már csak a leányági örökösök játszhattak szerepet. Nem kis nehézséget jelentett a fővárosi

Ganz-vállalategyüttesnek, hogy az 1867-ben elhunyt Ganz Ábrahámnak nem voltak gyermekei, s végrendelete szerint a testvérei örökölték mindent, viszont ők képtelenek voltak az irányításra. Ami ez esetben lényeges: létrejött egy olyan menedzsment, amely az operatív irányítás mellett a vállalat nevének megtartásával képes volt azt fejleszteni és növelni, s a korszak legjelentősebb üzemévé fejleszteni. Sajnos az ilyen menedzsmentek, műszaki vezetők történetével szaktudományunk még alapvetően adós, pedig nemcsak a Ganzban működött sikeres vállalatvezetés.

Egy lehetséges modell volt az, amikor a sikeres vállalkozó gyermekeit maga mellé vette, bevonta a vállalati működésbe, egyre előrébb helyezte, majd elérkezett az az idő, amikor már párhuzamosan irányítottak, aláírási jogot szerzett az utód, s a vállalkozó tulajdonos lassan visszavonult, s átadta helyét és az irányítást. Ezen modell mellett egy másik kép is kirajzolódik, mégpedig az, amely döntően – de nem kizárólagosan – az izraelita vállalkozókhöz kötődik (persze nem mindegyikhez), amikor is az ősi tradíció szerint a gyermeket sokoldalúan képezik, iskolázzák, fiatalon munkát biztosítanak neki, majd pedig lehetővé teszik az önálló vállalkozás létrehozását, amely viszont több testvér esetén egymással szorosan kooperáló, együttműködő rendszert is képezhetett. Hogy ez mennyire nem csak a zsidó vállalkozókhöz köthető, arra a kötet tanulmányai közül jó példa a Svájcban Magyarországra került Haggenmacher család két férfitagjának kapcsolata (Henrik és Károly), akik közül az egyik a gabonaiparban és a sörfőzésben, a másik pedig a gőzmalmok működtetésében játszott nagy szerepet. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy Svájc társadalma, mint kibocsátó közeg is megérdemelne egy jelentősebb vizsgálatot, gondoljuk csak meg, hogy a kötetben szereplő elit vállalkozók közül többen érkeztek az alpesi országból, így a Haggenmacher-fivérek és Ganz is.)

Ha a nyugat-európai társadalmi-vállalkozói mintákat vizsgáljuk, akkor szembevetendő, hogy milyen nagy számban fordulnak elő olyan sikeres vállalkozók, akik miután nagy anyagi kockázatok felvállalása révén meggazdagodtak, megpróbálták vagyონukat értékálló vagyonná formálni, s ennek megfelelően általában ingatlanokat, s nem utolsósorban hatalmas földbirtokokat vásároltak. Példának elég itt a Rotschildok több ágára, avagy éppen David Ricardora gondolni. A kötetben szereplő tanulmányokból is kirajzolódik egy efféle tendencia. Kornfeld Zsigmond esetében a Trencsén megyei rakovici birtok, valamint a Tolna megyei iregszemcsei uradalom megszerzése egy lehetséges módját jelentette a vagyón megőrzésének. A Hatvani-Deutsch család esetében a felépítendő cukorgyár alapanyag-ellátása is motiválta a hatvani uradalom és egyéb földek megszerzését. A Károlyiak esetében adódik a nagy méretű föld léte, hiszen az ország egyik legnagyobb földbirtokosáról van szó. Wahrmann Mór tóalmási kastélya (a nagybirtoka közepén) már abban a korban is legendás gazdagságról volt híres (e sorok írója még az „átkosban” – hátrányos helyzetű gyermekként – SZOT-tábor formájában csodálhatta meg). De még a kerámiagyáros Zsolnay Vilmosnál is megfigyelhető, hogy szőlőbirtokkal s mellette borkereskedelemmel is foglalkozott nagyon sokáig; a Klement Judit által bemutatott Krausz Mayer esetében pedig egy Nógrád vármegyében, Szécsény közelében lévő birtokról van tudásunk, amely egyben a család nemesi előnevét („megyeri”) is adta. A mezőgaz-

dasági ingatlanok mellett se szeri, se száma nem volt a fővárosi ingatlanoknak: gyártelepek, bérházak, felvásárolt telkek, s nem utolsósorban a telekspekuláció révén megszerzett ingatlanok tömegei képeztek nagyobb vagyonelemeket.

Érdekes sokféleség figyelhető meg a gazdaság és az életmód szempontjából. A korai tőkés fejlődés korában a kezdeti vállalkozók esetében még általában hiányzott a kifelé irányuló reprezentáció, bár megtehették volna (okait most ne firtassuk). Sok példát olvashatunk erre a kötetben. Ganz Ábrahám lakása a gyártelepen volt, ami persze szorosan összefüggött azzal, hogy Ganz sokáig személyesen irányította a termelési folyamatokat. Zsolnay Vilmos eladta a pécsi Fő téren lévő örökölt lakását és boltját, s a kiépítendő gyártelepen lakott családjával. A lakás folyamatosan nőtt, s gazdagságával egyre inkább elütött a pécsi társadalmi elit házaitól, ám ipartelepi elkülönültségével akkor is egyfajta befelé fordulást mutatott. Lányczy Leó gazdagon berendezett bankirodája ellenére a bank menzáján étkezett s a példákat még folytathatnánk. A visszafogottság persze sok mindenből fakadhatott: az izraeliták esetében a társadalmi megkülönböztetés tudata motiválhatta; más rétegeknél pedig a 19. század során a köztudatba egyre inkább befészkelődő gondolat, miszerint a túlságosan nagy jövedelmi és szociális különbségek egyoldalú felvállalása nem túl kívánatos jelenség.

Összességében a kötetről azt mondhatjuk, hogy a benne szereplő tanulmányok a korabeli magyar gazdasági elit érdekes oldalát mutatják, ugyanakkor egy gazdaságilag sikeres történeti korszak sajátos életvilágát is magas szinten jelenítik meg. A tanulmányok stílusa, szövegezése a sok szerző miatt kicsit egyenetlen. Azoknál az íróknál, amelyeknél a szerzők alapkutatásokat végeztek, néha nehezen olvasható, igen alapos szakmai szövegek születtek. Ahol a szerzők átvették mások tanulmányaikat vagy éppen nagyobb tömegű szakirodalmat dolgoztak fel, ott szövegében talán élvezetesebb, de szakmailag valamivel szerényebb kivitelű alkotások jöttek létre. (Mindenesetre a recenzor újra meggyőződhetett róla, hogy a Vörös Károly-féle szakmai fogalmazást valószínűleg hosszú ideig még nem lehet felülmúlni). A kötet egészében kiválóan szolgálhatja neki szánt a gazdaság- és társadalomtörténeti ismeretterjesztést, reméljük, hogy el is jut azokhoz, akiknek íródott. A nagy tömegű kép jól illeszkedik a mondandóhoz, egyedül az utolsó Zsolnay-tanulmánynál érzékelünk némi csúszást, amikor is az utolsó Zsolnay (Miklós) képe került előre, s nem az alapítóval, Zsolnay Vilmostal kezdődik a képek sora (érdemes lett volna megfordítani a sorrendet).

Kaposi Zoltán